

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/8

20. YÜZYILDA ÇİN'DE UYGUR TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Research on Uyghur History and Culture in the 20th Century in China

Ahmetcan Mümin TARIMI*

Özet

Çin'de Uygur tarihi ve kültürü üzerine bilimsel çalışmalar 20. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Çinli ve Uygur bilim insanlarının bu araştırmalarının bir kısmı eski Uygurların dili ve yazmalarını içerirken bir kısmı da Uygurların kültür tarihini içine almaktadır. Bu makalede, Çin'de Uygur tarihi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalar, üç başlık altında tanıtılıp değerlendirilmiştir. Ayrıca Uygur tarihi üzerine yapılacak yeni çalışmalarda dikkat edilmesi gereken hususlara ilişkin bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çin, 20. yüzyıl, Uygur tarihi ve kültürü

Abstract

Scientific studies on Uyghur history and culture in China began in the second half of the 20th century. Some of this research on Chinese and Uyghur scholars contain the languages and writings of the ancient Uyghurs, and some of it includes the cultural history of the Uyghurs. In this article, studies on Uyghur history and culture in China were introduced and evaluated under three headings. In addition, some suggestions have been made about the points to be noted in the new studies on the history of Uyghurs.

Keywords: China, 20th century, Uyghur history and culture

Giriş

Uygurlara ait bilimsel araştırmalar, 20. yüzyılın ikinci yarısında Çin ve diğer ülkelerdeki bu alana ilgili bilim adamlarının Uygurların tarihi, kültürü, dil ve edebiyatı hakkındaki malzemeleri araştırması, incelemesi ve yayınlaması ile başlamıştır. 1930'lu yıllarda dünyada ve Çin'deki bazı değişimlere bağlı olarak Uygurlar, Çin'deki bazı araştırmacıların dikkatini çekti. Bunların çalışmaları sonucunda, Uygurların soyu, dili ve edebiyatı, dini, ana yurtları, tarihsel gelişimi ve diğer milletler ile olan ilişkileri hakkındaki araştırmalar Çin'de resmen başlamış oldu. Bu alanda Vang Go Vei ve Wang Rı Vei ilk akla gelen isimlerdir. Ayrıca Wang Rı Vei'nin Uygur tarihi üzerindeki araştırmalarından bazılarını "Uygurların Eski Tarihi Hakkında" (Tianshan Dergisi, 1935 yılı, 6. kısım), "Pamir'in Batısındaki Uygurlar Hakkında" (Yögong Dergisi, 1935 yılı, 5. kısım), "Tang Hanedanı Döneminden Sonraki Uygurlar Hakkında" (Tarih Dergisi, 1936 yılı, 1. kısım), "Uygur Adının Gelişmesi Hakkında" (Yögong Dergisi, 1937 yılı, 4. kısım) başlığıyla yayınlamıştır.

1940'lı yıllarda Çin'de Uygur tarihiyle ilgili ilk araştırma ekibi kuruldu. O dönemin önemli eserlerinden bazıları Li Fu Tong'un "Eski Uygurların Batıya Göç Ettikten Sonra Gelişmesi ve Çökmesi" (Şerki Şimal Mecmuası, 1941, 1-2.), Ding Su'nun "Şincan'ın Milletleri ve Uygurlar"

* Doktora Öğrencisi, Çin Nanjing Üniversitesi Tarih Enstitüsü, Nanjing-ÇİN, E-posta: 819551405@qq.com.

(Etnolojiye Araştırması Mecmuası, 1946, 5.) Li Dong Fang'ın "Şincan'dakiler Türk mü?" (Da Gong Bao Gazetesi, 14 Ekim 1944), "Şincan'dakiler Türk Değildir" (Dölet Tili Gazetesi, 4 Aralık, 1944) Muhammet İmin Buğra'nın "Doğu Türkistan Tarihi" (1940), "Şincan'da Yaşayanlar Türk'tür" (Dagungbao Gazetesi, 31 Ekim 1944), "Şincan'daki Kardeşlerin Türk Olduğu Üzerine" (Dagungbao Gazetesi, 24 Kasım 1944) isimli çalışmalarıdır.

1.Çin'de Uygur Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar

1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Çin'de Uygur tarihi üzerine araştırma ve yayınların sayısı artmaya başlamıştır. Pekin ve Şincan bölgesinde konuyla ilgili araştırma merkezleri kuruldu ve bununla beraber konuyla ilgilenen araştırmacıların çalışmaları arttı. Çin'de Uygur tarihini araştırma ve inceleme faaliyetlerini üç döneme ayırarak incelemek mümkündür:

1.1. Birinci dönem

Bu dönem 1950-1980 arasındaki yılları kapsar. Bu dönemde Çin'deki araştırmacılar Çin ve başka ülkelerde daha önceden yapılmış olan araştırma ve inceleme sonuçlarından yararlanarak, Marksizm düşüncesi rehberliğinde Uygur tarihini incelemeye çalışmış ve bu doğrultuda bazı araştırma sonuçlarını yayınlamışlardır. Bu dönemde araştırmacılar tarafından, Marksizm tarih düşüncesiyle Uygur tarihine dair bilgileri toplandı ve Uygur tarihi ve etnolojisiyle ilgili eserler yazıldı. Onların incelemeleri sonucunda sayısı az, niteliği zayıf olmasına rağmen Uygur tarihi araştırmalarına bir altyapı sağlanmış oldu.

1952 yılında Doğu Kitapçılık Neşriyatı tarafından yayınlanan Go Ying De'nin "Uygurların Kısaca Tarihi" adlı eseri, Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Uygur tarihine dair yayınlanan ilk eserdir. Bu eserde, çok hacimli olmasa da Uygurların soyu, tarihi, dini inancı, dili ve edebiyatı gibi konular kapsamlı ve sistemli bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Eserin Uygur tarihinin genel durumunu özetlemeye çalışan ilk eser olduğunu söyleyebiliriz.

1956 yılından 1964 yılına kadar Çin'de ilk defa "az sanlık milletler" olarak ifade edilen Çin'de yaşayan farklı etnik grupların sosyal tarihine ilişkin çalışmalar yapıldı. 1956 yılında Çin'de yaşayan milletlerin dili ve edebiyatları üzerine inceleme, 1958 yılında ise Şincan bölgesindeki milletlerin tarihi ve ictimai durumlarının incelenmesi sonucunda "Uygurların Kısaca Tarihi", "Uygur Etnolojisi", "Uygurların Tarihi ve Etnolojisi" gibi üç kitabın orijinali ve 1953-1958 yıllarında Uygurların sosyal tarihi gibi alanlarla ilgili yazılan beş tane makale ile birlikte "Uygurların İctimai Tarihinin İncelenmesi" (Şincan Halk Neşriyatı, 1984) adındaki eser yayınlandı. Bu kitaplarda siyasi, ekonomik, kültür, dini inanç, sosyal tarih gibi konular ele alınmış ve Uygurların 1950'li yıllardan önceki ictimai tarihi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1958 yılına geldiğinde, Çin'de adı bilinen Türkologlardan Feng Jia Sheng, Cheng Su Lu, Mu Guang Wen'in "Uygur Tarihi İle İlgili Materyallerden Kısaca Toplam" (Milletler Neşriyatı, 1958) adlı iki kısımlı eseri yayınlanmıştır. Bu eser, o zamana kadar yapılan araştırmalardan farklı olarak Uygura ilişkin daha ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Gu Bao, Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Şincan'da Uygur tarihi ile ilgili araştırma yapan ilk bilim adamlarından biridir. O, Uygurların arasında saha araştırması ve mülakatlar yaparak bilgiler toplamıştır. Onun eserlerinden "Eski Şincan Bölgesinin Müzik-Dansları ve Eski Cemiyeti" (Şincan Halk Neşriyatı, 1988) bu çalışmalarına bir örnektir.

Bu dönemde Tayvan'daki bazı araştırmacılar da Uygurların tarihi ve kültürü üzerine çalışmalara başlamış ve önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Bu dönemde yapılan çalışmalara Li Fu Tong'un çalışmalarını örnek verebiliriz. O, 1950 yılından 1970 yılına kadar "Eski Uygurların Yaşadığı Bölgeler", "Eski Uygur Ulusları Hakkında", "Uygur Kültürü ve Yunan

Sülalesinin Devlet Kurması” gibi makaleleri yayınlamış ve bu makalelerden yararlanarak Eski Uygur Tarihi, Li Fu Tong Eserleri (Tayvan Öğrenciler Neşriyatı, 1992) gibi eserler de yazmıştır. Bunun yanı sıra Tayvan'daki Uygur araştırmacı Abdullah Temen'in “Uygurların Yıldızı ve Kültürü” (şincan Araştırması Dergisi, 1964) adlı eseri de Tayvan'daki araştırcıların önemli incelemelerinden biridir. Tayvan'daki bilim adamları, araştırmacılar içinde Uygur tarihini geniş kapsamda ele alarak inceleyen ise Liu Yi Tang'dır. Liu Yi Tang o dönemde “Uygurların Yıldızı Hakkında”, “İki Tañname'deki Uygur Kağanlarının Nesepleri Üzerine” gibi Uygur tarihine dair makaleleri yayınlamış ve bu makalelerden yararlanarak “Uygurlar Hakkında İncelemeler” (Taiwan Zhengzhong Neşriyatı, 1975), “Türkler ve Uygurlar Hakkında” (Taiwan Jıngxı Neşriyatı, 1980) adlı iki kitabı yayınlamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz eserler, Uygur tarihi üzerine araştırmalarda önemli kaynaklardır. O dönemde, yukarıda verdiğimiz makale ve kitaplardan başka dergilerde de az sayıda da olsa makaleler yayınlamaya devam etmiştir. Ama bu dönemde Çin politikasının farklı algılanması ve uygulanması sonucunda, özellikle “Medeniyet İnkılabı” adlı siyasi hareketin etkisinden dolayı milletlerin tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar yapmak devlet tarafından yasaklanmıştı. Hatta bazı bilim adamları gözaltına alınmıştı. Bu yüzden yeni başlanan Uygur tarihi araştırmaları hiç gelişme gösteremedi. O dönem Uygur tarihi hakkında yapılan araştırmalarda da siyasi eylemlerin izlerini görebiliriz. Bu nokta o dönemdeki Uygur tarihi incelemelerinin bir özelliğı sayılır.

1.2. İkinci Dönem

Bu dönem, 1980-2000 arasındaki yılları kapsar. Bu dönemde Uygur tarihine ilişkin çalışmalar da diğerk bilimlerde olduğı gibi “Medeniyet İnkılabı”nın etkisinden kurtularak gelişme dönemine girmiştir. Bu gelişmenin ortaya çıkmasında, Çin Sosyal Bilimler Akademisi, şincan Sosyal Bilimler Akademisi, şincan Üniversitesi gibi kurumların katkısı büyüktür. Bu kurumların bünyesinde araştırma ve incelemelere önem verilmiş ve bu alanda bilim adamlarının yetişmesine imkân sağlanmıştır. Ayrıca Uygur tarihi ile ilgili bazı bilimlerin yani Batı yurt ilmi, Dunhuang ilmi, İpek yolu ilmi, Turpan ilmi, Küsen ilmi, Orta Asya ilmi, şincan Arkeolojisi gibi bilimlerin gelişmesi Uygur tarihinin incelemesine yeni bilgiler ve inceleme metodu getirmiştir. Uluslararası işbirliğı, yabancı ülkeler ile bilgi alış verişinin kolaylaşması, seminer ve toplantıların sık sık yapılması, bundan başka “Uluslar İncelemeleri”, “Orta Asya Dergisi”, “Batı Kuzeyin Tarihi ve Coğrafiyası”, “ Batı Kuzey Milletleri”, “şincan Üniversitesi Dergisi”, “şincan Pedoloji Üniversitesi Dergisi”, “Turpan İlimi” gibi dergilerin ortaya çıkması araştırma ve incelemelere büyük katkı sağladı.

Bu dönemde Geng Shi Min, Çin'deki Feng Jia Sheng'den sonraki ünlü Türkolog sayılır. O Çin'de ilk defa Eski Uygurların Orhun Yenisey Yazıtlarını yabancı bilim adamlarının araştırmalarından yararlanarak Çinceye çevirdi. Bununla birlikte Uygur tarihi ve kültürüne dair makale, kitaplar yazdı. Onun Tarım Nehri boyundaki milletlerin birbirine katılması ve yakın zaman Uygur milletinin şekillenmesi (şincan tarihine dair makaleler toplamı, 1983), “Karahanlılar Tarihinden Kısaca Özet” (şincan Sosyal Bilimler Dergisi, 1982, 2), “Eski Uygur Şiirlerinden Üzüntü” (şincan Halk Neşriyatı, 1982), “Uygurların Eski Dönem Kültürü ve Yazılarına Genel Bakış” (şincan Halk Neşriyatı, 1983) gibi eserleri Uygur tarihi ve kültürüyle ilgili önemli kaynaklardır.

Cheng Su Lu, 1970 yılından sonra da Uygur tarihi ile ilgili çalışmalarda bulundu. O, Uygurların tarihi ve kültürüyle ilgili “Uygurların Etnik Kaynağı Hakkında”, “Uygurların şincan'a Yerleşmesi Hakkında”, “9. Yüzyılın Ortalarında Uygurların Doğı ve Batı Taraflarının Birleşmesi ve Tarım Eski Kültürünü Devam Ettirmeleri”, “Koçu Uygur Hanlığının Siyasi Yapısı, Ekonomisi, Kültürü Hakkında” gibi makaleler yayınladı. Sonra bu makalelerini toplayıp “Tang, Song Sülalelerindeki Eski Uygurların Tarihiyle İlgili Makaleler Toplamı” (şincan Halk Neşriyatı, 1993) adlı eserini yayınladı.

Çince ve Uygurca'yı çok iyi bilen Liu Ji Xiao bu dönemin önemli tarihçilerden biridir. Uygur tarihi üzerine araştırmalarını 1985 ve 1986 yılında iki ciltlik "Uygur Tarihi" adlı eserinde toplamıştır. Bu kapsamlı eserinde Uygurca ve Çince kaynaklardan yararlanıp, Uygur tarihindeki önemli olaylara ve problemlere yer verip sistemli bir inceleme yapmıştır.

Bu dönemde yapılan çalışmalardan bir tanesi de 1989 yılında Şıncan Halk Neşriyatı tarafından yayınlanan "Uygurların Kısaca Tarihi" adlı eserdir. Bu eser, 1991 yılında Çin Milli İşler Bakanlığı altındaki milli problemlere ait beş kitap koordinatörlüğün rehberliğinde hazırlanmıştır.

Lin Gan, 1970'li yıllardan sonra Uygurlar ve eskiden Çin'in kuzeyinde yaşamış Türk topluluklarının tarihini ve kültürünü incelemiştir. O, çalışmalarında Uygurların yanı sıra Hunlar ve Göktürklerin tarihine ilişkin "Hun Tarihi" (İçki Moğol Halk Neşriyatı, 1977), "Hunların Genel Tarihi" (Halk Neşriyatı, 1986), "Türk Tarihi" (İçki Moğol Halk Neşriyatı, 1988) gibi eserler kaleme almıştır. Onun Gao Zı Hu ile birlikte yazdığı "Eski Uygurların Tarihi" (İçki Moğol Halk Neşriyatı, 1994) adlı eseri Uygurların tarihine yer veren önemli bir eserdir.

Uygur tarihinin önemli bir bölümünü kapsayan Kara Hanlılar (sülalesi) tarihi hakkındaki inceleme ve araştırmalar Çin'de zayıf kalmıştı. Şıncan Üniversitesi Tarih Fakültesinin hocası olan Wei Liang Tao bu alandaki boşluğu doldurdu ve büyük başarılar elde etti. İlk olarak tarihi kaynakları ve yabancı ülkelerde Kara Hanlılar hakkındaki araştırmaları öğrenmekle başlayan Wei Liang Tao, Kara Hanlıların adı, kurucusu, kurulduğu coğrafya, kabileleri, siyaseti, ekonomisi, kültürü ve Kara Hanlıların komşularıyla olan ilişkileri gibi konular üzerinde durmuş ve araştırmalarını "Kara Hanlılar Tarihinden Söz" (Şıncan Üniversitesi Neşriyatı, 1986) adlı kitabında toplamıştır. Bu eser Çin'de Uygurların kurduğu Kara Hanlılar devleti hakkında yazılmış ilk eser olarak değerlendirilir. Wei Liang Tao daha sonra Nanjin Üniversitesine gitmiş olsa da Kara Hanlılar hakkındaki araştırmalarına devam etmiş ve "Yarkent Hanlığı Tarihinden Genel Söz" (Hei Long Jiang Eğitim Neşriyatı, 1996), "Batı Yurttaki Hoca Cemaati Hakkında" (Çin Sosyal Bilimler Neşriyatı, 1988) gibi değerli eserlerini yayınlamıştır.

Bilindiği gibi tarih araştırmaları eski dil, yazı ve yazmalardan ayrı düşünülemez. Bu konuda Geng Shi Min'den sonra Niu Ru Ji kendi araştırmalarına dayanarak "Uygurların Eski Yazıları ve Yazmalarına Giriş" (Şıncan Halk Neşriyatı, 1997) adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, Uygur yazı bilgisinin ortaya çıkması ve gelişmesini en iyi ortaya koyan çalışmalardan biridir. Ondaki başka Li Jing Wei de "Eski Uygurca İctimai, Ekonomi Yazıları Üzerine Araştırma" (Şıncan Halk Neşriyatı, 1996), "Turpanda Bulunan Uygurca İctimai, Ekonomi Yazıları Üzerine Araştırma" (Şıncan Halk Neşriyatı, 1996) gibi eserleri yayınladı. Bu araştırmalarda 10. ve 13. yüzyıllara ait olan Dünhuang ve Turpan'da bulunmuş eskiden yabancı araştırmacılar tarafından incelenen ve yayımlanan araştırmaların transkripsiyonunu uluslararası transkripsiyona çevirmiş ve Çince olarak tanıtmıştır. Araştırmacı Yang Fu Xue, Uygurların tarihi, kültürü ve yazma eserleri hakkında araştırmalar yaparak "Şacu Uygurları ve Onların Yazmaları" (Niyu Ruji ile birlikte yazmış, Gansu Medeniyet Neşriyatı 1995), "Eski Uygurlarda Budizm" (Şıncan Halk Neşriyatı, 1998) gibi eserleri yayınlamıştır. Onun "Eski Uygurlarda Budizm" adlı araştırmasında, Budizm'in Uygurlarda yaygınlaşması, özelliği, Uygurlardaki Budizm tercüme işleri, tapınmalar ve kültür konuları ele alınmıştır. Guo Ping Liang ile Liu Ge'nin birlikte yayınladığı "Eski Uygur Tarihi El Kitabı" (Şıncan Halk Neşriyatı, 1995) adlı eseri bu konudaki bir başka çalışmadır. Yang Sheng Min, eski Uygurlar hakkında araştırma yaparak "Eski Uygurlar (Jilin Maarip Neşriyatı, 1992) adlı eseri yayınlamıştır. Ren Yi Fei ise Yasin Hoşur ile birlikte "Uygurlar" (Milletler Neşriyatı, 1997) adlı eseri yayınlamıştır.

Su Bei Hai aslında Şincan'daki milletler tarihi hakkında iyi araştırmalarda bulunan biri olarak, Huang Jian Hua ile birlikte Çing Hanedanlığı döneminden Minguo dönemine kadar olan Uygur beylerinin tarihi hakkında "Qumul, Turpan Uygur Wanglığı Tarihi" (Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1993) adlı eseri yayınlamıştır. Duan Lian "Qin Dinglinglar, Qangqıllar ve Télélar" (Şanghey Halk Neşriyatı, 1998) adlı eseri yazarak Uygurların eski dönem tarihini biraz daha iyi bir şekilde anlatmıştır. Bunların dışında Wang Bing Hua "Turpan'ın Eski Dönem Kültürü" (Şincan Halk Neşriyatı, 1989); Jiang Qi "Xiang Karahanlıların Paraları" (Şincan Halk Neşriyatı, 1990); Chen Zun Wang 600 yıl önce Hunan'e yerleşen Uygurların tarihi ve kültürü hakkında "Hunan Uygurları" (Yuelü Neşriyatı, 1994); Miao Pu Sheng Uygurlardaki beylik düzeni hakkında "Beglik Düzeni" (Şincan Halk Neşriyatı, 1995); Tian Wei Zhang "Moğol Dönemindeki Uygurlarda Günlük Hayat" (Şincan Güzel Sanat Neşriyatı, 1996); Chen Sheng Yuan "Çin'deki Az Sayılı Uluslar Eğitim Tarihi" içinde ilk cilt olan "Uygurların Eğitim Tarihi" (Guangdong Maarif Neşriyatı, 1998); Shang Yan Bing "Yuan Hanedanlığı Dönemindeki Uygurlar Hakkında Araştırmalar" (Milletler Neşriyatı, 1999); Li Jin Xin "Şincan'da Bulunan İslam Hanedanlıklarının Kısaca Tarihi" (Din ve Kültür Neşriyatı, 1999) gibi eserleri yayınlamıştır.

Bu dönemde Uygur araştırmacılar da Uygur tarihine ilişkin önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Önde gelen tarihçilerden Uygur Sayrani, Hacı Yakup, Qasim Ariş, Muhidin Vilem, Abdullah Ehmedi gibi araştırmacılar, Uygurların tarihi, gelişimi, kültürü gibi konular hakkında farklı araştırmalar yapmıştır. Genç araştırmacılardan Qahar Barat, Hebibullah Hoca Lemcini gibi araştırmacılar eski Uygur tarihi, kültürü ve yazmaları hakkında araştırmalar yapmışlardır. Bu dönemde özellikle Abduşükür Muhemmetimin, Uygur müzik ve dans tarihi konusunda "Şincan'ın Tang Hanedanlığı Dönemindeki Şarkı ve Dans Sanatı" (Şincan Halk Neşriyatı, 1980) adlı araştırmasını yayınlamıştır. Arkeolog ve eski yazı araştırmacısı Qurban Veli "Bizim Tarihi Yazılarımız" (Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1983) adlı eserini yayınlamıştır. Tarihçi Hacı Nurhaci eski Uygurlar ve Karahanlılar hakkında araştırmalarda bulunarak "Karahanlıların Kısaca Tarihi" (Şincan Halk Neşriyatı, 1983), "Yarkent Seidiye Hanlığının Kısaca Tarihi" (Şincan Halk Neşriyatı, 1993) gibi eserleri yayınlamıştır. Uygur araştırmacılar içinde ilk defa bu konuda araştırmalarda bulunanan Nurhaci, Karahanlılar ve Seidiye Hanlığı hakkında ana dille yazılmış eserleri kaleme almıştır. Bunun yanı sıra Uygur eğitim tarihi araştırmacısı Abdullah Talip "Uygur Eğitim Tarihinden Bilgiler" (Şincan Halk Neşriyatı, 1983) adlı eserini yayınlamıştır. Uygur eğitim tarihi hakkındaki eksikliği gidermiştir. Abdurehim Sabit "Uygur Klasik Edebiyat Tarihi" (Toplam 4 cilt, Kaşgar Öğretmenler Sürekli Eğitim Okulu 1982, 1983 yıllarında yayınlamış) adlı büyük eserini yayınlamış ve bu alanda büyük etki yaratmıştır. Abduqeyum Hoca, Tursun Ayup, İsrabil Yüsüp "Eski Uygur Yazmalarından Seçmeler" (Şincan Halk Neşriyatı, 1983) adlı eseri yazarak yurtdışındaki eski Uygurca yazmaları tanıtmış ve Uygurlarda bu alanla ilgili araştırmaların önünü açmıştır. Bu dönemde İbrahim Niyaz'ın "Tarihten Kısaca Beyanlar" (Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1989); Enver Baytur ile Heyrinsa Sidik'in "Şincan'daki Milletlerin Tarihi" (Milletler Neşriyatı, 1991); Abdurehim Hebibullah'ın "Uygur Etnografyası" (Şincan Halk Neşriyatı, 1993) gibi eserleri yayınlanarak Uygur tarihi ve kültürü kapsamlı araştırmalara konu olmuştur.

1995 yılında Pekin'de Çin Uygur Tarihi ve Kültürü Araştırma Kurumu'nun kurulmasıyla birlikte Uygur tarihine ilişkin Çin'deki araştırmalar daha kurumsal çerçevede yürütülmeye başlanmıştır. Bu kurum bugüne kadar "Çin Uygur Tarihi ve Kültürü Araştırması" isimli eserden toplam 6 cilt yayınlamıştır. Uygur araştırmacılarından Tohti Muzart'ın "Uygur Tarihi ve Kültürü Hakkında Araştırma" (Milletler Neşriyatı, 1995), arkeolog Abdukeyum Hoca'nın "Batı Yurt ve Eski Kültür" (Şincan Halk Neşriyatı, 1995), Abduşükür Muhemmedimin'in "Uygur Felsefe Tarihi" (Şincan Halk Neşriyatı, 1997), Mehmud Zeydi'nin "Uygur Medeniyet Tarihinden Derlemeler" (Milletler Neşriyatı, 1995), Hoca Ehmed Yunus'un "Gülşen Vadedeki İzler" (Şincan Halk Neşriyatı, 1996), Abdükerim

Rahman önderliğinde hazırlanan “Uygur Edebiyat Tarihi” (Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1998), Abliz Muhammed Sayrami’nin “Uygur Kültürü ve Sanatına Dair Araştırma Makaleler” (Şincan Halk Neşriyatı, 1999) gibi eserler neşredilerek Uygur tarihi ve kültürü değişik noktalardan araştırılmıştır.

Bu dönemin başka bir özelliği ise Uygur tarihi ve kültürüne ait eski yazma eserlerin araştırılması ve yayımlanmasıdır. Bu dönemde, eski Çince eserlerdeki Uygurlara ait bilgileri toplama, derleme ve yayınlamada önemli yol katedilmiştir. Şincan Üniversitesi Orta Asya Kültürü Araştırma Enstitüsü’nün yayınladığı “Tarihi Hatıralar” (Şincan Halk Neşriyatı, 1987), “Hanname” (Şincan Halk Neşriyatı, 1993), “Sonraki Hanname” (Şincan Halk Neşriyatı, 1996), “Üç Hanedanlık Tezkiresi, Cinname, Sungname” (Şincan Halk Neşriyatı, 2001), “Kuzey Hanedanlıklar Tarihi” (Şincan Halk Neşriyatı, 2002) gibi eserler; Şincan Sosyal Bilimler Akademisi Tarih Araştırma Enstitüsü’nün yayınladığı “Şincan’ın Yerli Tarihine Ait Materyallerden Seçmeler” (Halk Neşriyatı, 1987), Chen Gao Hua’nın “Ming Hanedanlığı Dönemindeki Kumul ve Turpan’a Dair Dökümanlar” (Şincan Halk Neşriyatı, 1984) ile “Yuan Hanedanlığı Dönemindeki Uygurlar ve Karluklara Dair Dökümanlardan Seçmeler” (Şincan Halk Neşriyatı, 1991), Liu Mei Song’un “İki Tannamedeki Uygurlar Hakkındaki Bölümlerin Karşılaştırılması” (Merkezi Milletler Üniversitesi Neşriyatı, 1989), Feng Ji Wen önderliğinde yayınlanan “Eski Uygurlar Tarihinin Yılnamesi” (Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1992) bunlardan bazılarıdır. Uygur diliyle ilgili eserler ve yazmaları toplama, araştırma ve yayınlama konularında önemli çalışmalar yapılmıştır. “Oğuz Name” (Milletler Neşriyatı, 1980), Molla İsmetullah Möcizi’nin “Tevarih-i Musikiyyun” (Milletler Neşriyatı, 1982), Molla Mir Salih Kaşgari’nin “Çingizname” (Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1985), Kaşgarlı Mahmud’un “Divân-u Lugat’t-Türk” (Şincan Halk Neşriyatı, 1981-1984), Yusuf Has Hâcip’in “Kutadgu Bilig” (Milletler Neşriyatı, 1984), Molla Musa Sayrami’nin “Târih-i Emîniye” (Şincan Halk Neşriyatı, 2000) ve “Târih-i Hemidi” (Milletler Neşriyatı, 1986), Eski Uygur yazısıyla yazılmış “Mayitri Simit” (Şincan Halk Neşriyatı, 1987), Muhammed Sadık Kaşgari’nin “Tezkire-i Ezizan” (Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988), Mirza Muhammed Haydar’ın “Târih-i Reşidi” (Şincan Halk Neşriyatı, 2007), Şah Mahmud Corâs’ın “Seidiye Hanlığının Tarihine Dair Materyaller” (Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1989), Şir Yar’ın “Mevlana Erşidin Tezkiresi” (Şincan Özerk Bölgesi Eski Materyaller Ofisi, 1994), Ebulgazi Bahadırhan’ın “Şecere-i Türki” (Şincan Halk Neşriyatı, 2002), Şerefidin Eli Yezdi’nin “Zefername” (Milletler Neşriyatı, 2007) gibi eserleri bunlardan bazılarıdır.

Bu dönemde, Şincan Sosyal Bilimler Akademisi Milletler Araştırma Enstitüsü’nün hazırladığı “Şincan’ın Kısacık Tarihi” (toplam 3 cilt, Şincan Halk Neşriyatı, 1980-1992), Çin Sosyal Bilimler Akademisi Milletler Araştırma Enstitüsü’nün hazırladığı “Çin’in Tarihi Dönemlerindeki Milletler Tarihi” (toplam 8 cilt, Sichuan Milletler Neşriyatı, 1988-1996), tarih araştırmacısı Yu Tai Shan önderliğinde hazırlanan “Batı Yurdun Genel Tarihi” (Çin Eski Eserler Neşriyatı, 1996) ve “Batı Yurtun Kültür Tarihi” (Çin Arkadaşlık Neşriyatı, 1996), Chen Hui Shengler’in hazırladığı “Mingo Dönemindeki Şincan Tarihi” (Şincan Halk Neşriyatı, 1999), Jian Bo Quan tarafından hazırlanan “Şincan’daki Milletlerin Tarihi” (Şincan Halk Neşriyatı, 1996) eserler sadece Uygurların değil, Şincan bölgesindeki diğer toplulukların da tarihi ve kültürüne yer vermiştir.

1.3. Üçüncü Dönem

Bu dönem 2000’li yıllardan günümüze kadar olan zamanı içerir. Bu dönemde, Uygur tarihine ilişkin araştırmalar daha bilimsel yöntemlerle yapılmıştır. Bunun nedeni üniversitelerde eğitim gören genç araştırmacıların sayısının artmasıdır. Ayrıca Uygur tarihinde önemli yer tutan bazı olaylar özel araştırmalarla daha iyi incelenmiştir. Bu dönemde, Çin’deki araştırmacılar ülke içi ve dışındaki yeni gelişmeleri takip ederek uluslararası bilimsel kuram ve yöntemleri öğrenmişler ve özellikle farklı ülkelerde Uygur

tarihi üzerine yapılan çalışmaları görme ve karşılaştırmalı çalışma imkânı bulmuşlardır. Örneğin Şincan’daki üç bölge devrimi tarihini konu alan “Şincan Üç Bölge Devrim Tarihi” (Milletler Neşriyatı, 2000) arkeoloji gibi farklı disiplinlerin verilerinden yararlanılarak ve bilimsel yöntemlerle yazılan bir eserdir. Bu eserde, Şincan’ın yakın tarihindeki büyük olay olan ve 1944 yılından 1949 yılına kadar kuzey Şincan bölgesinde İli, Tarbağatay ve Altay bölgelerinde ortaya çıkan devrimin gelişimi ve üç bölge devrimi rejiminin doğası araştırılmıştır. Tarihçi Hua Tao’nun yazdığı “8.-10. Yüzyıllardaki Batı Yurt Tarihi Hakkında Araştırma” (Shanghai Eski Eserler Neşriyatı, 2000) adlı eserde, Çince tarihi kaynaklardaki kayıtlar Arapça, Farsça ve diğer dillerdeki tarihi malzemelerle karşılaştırılarak Uygur tarihindeki bazı olaylar sistemli bir biçimde araştırılmıştır.

Yunusjan Eli’nin “17.-18. Yüzyıllardaki Uygurlar ile Cungggarların İlişkisi” (Şincan Halk Neşriyatı, 2002) adlı kitabı daha önce araştırmacılar tarafından önemsemeyen ama Cungggar Hanedanlığı ile Seidiye Hanedanlığının ilişkisine ait özel bir çalışmadır. Yazar, bu eserde değişik tarihi açılarından 17.-18. yüzyıllardaki Uygurlar ile Cungggar Moğollarının siyasi, ekonomik ve diğer ilişkilerini sistemli olarak incelemiş ve bu alandaki boşluğu doldurmuştur.

Li Çin’in Orta Asya’daki Uygurlar (Şincan Halk Neşriyatı, 2003) adlı eseri ise Uygurlar üzerine yapılan bir çalışma olup Orta Asya’daki Uygurların etnik kökeni, ortaya çıkışı ve göç sebepleri gibi konuları içine almıştır. Ahmed Süleyman Kutluk’un “Orhun Uygur Kağanlığının Kısaca Tarihi” (Şincan Halk Neşriyatı, 2005) adlı eseri, Uygurların 7. yüzyıldan 9. yüzyılın ortasına kadar olan tarihini konu almaktadır. Bu eserde Orhun Uygur hanedanlığının kuruluşu, hanedanlığın siyasi, ekonomik sistemi, Orhun Uygurlarının şehir hayatı, dini inancı hakkındaki araştırmalar yer almaktadır.

Tiyan Wei Jiang’ın “Koço Uygurlarının Tarihinden Ders” (Şincan Halk Neşriyatı, 2006) adlı eserinde, Koço Uygur hanlığının 9. yüzyıldan 14. yüzyılın ortasına kadar yaklaşık beş yüz yıllık gelişme, sosyal sistem, ekonomik hayat, kültür ve sanat, dini inançındaki değişiklik ve diğer hanedanlıklar ile olan ilişkiler incelenmiştir.

Wang Qian’lerin “Uygurların Tarihi ve Çağdaş Durumu” (Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 2005) adlı eserinde, Uygurların coğrafyası, sosyal ve ekonomik gelişmesi, kültür ve geleneklerindeki değişiklikler ve çağdaş durumu hakkında bilgiler yer almaktadır. Bundan başka İmin Tursun’un “Eski Uygur Kültürü” (Şincan Halk Neşriyatı, 2000) adlı eseri, Chen Guo Guang ile Haji Nurhaci’nin birlikte hazırladığı “Çin Şincan Bölgesinin İslam Dini Tarihi” (Şincan Halk Neşriyatı, 2000), Hacı Nurhaci’nin “Eski Uygurlar ve Karahanlılar” (Şincan Halk Neşriyatı, 2001), Eset Sulayman’ın “Eski Uyghur Yazıtları ve Kültürü” (Milletler Neşriyatı, 2002), Alimcan Mahsut ile Abduşükür Mahsut’un birlikte hazırladığı “Uygur Mimarlık Tarihi” (Şincañ Halk Yayınevi, 2000), Ablet Nurdun’un “Garbi Yurdun Tarihi ve Kültürü Hakkında Araştırma” (Şincañ Üniversitesi Yayınevi, 2001), Abduşükür Muhammedimin’in “Eski Merkezi Asya” (Şincañ Halk Yayınevi, 2002), “Uygurlarda İslam Kültürü” (Şincañ Halk Yayınevi, 2002) gibi eserleri, Yusupcan Yasin’in “Tanrının Kırbacı-Atilla” (Şincañ Halk Yayınevi, 2000), Gayretcan Osman’ın “Uygurlar Doğuda ve Batıda” (Şincañ Halk Yayınevi, 2002), “Eski Tarım Kültürü” (Şincañ Üniversitesi Yayınevi, 2007) gibi eserleri, Adil Muhammed Turan’ın “Mekit Tarihinden Kayıtlar” (Şincañ Halk Yayınevi, 2001), “Eski Kaşgar’ın Tarihi ve Coğrafyası” (Kaşgar Uygur Yayınevi, 2001) gibi eserleri, eski Türkolog, araştırmacı Geng Ximin Efendi’nin “Uygurların Eski Yazma Vesikalari Hakkında Araştırma” (Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, 2003), “Eski Türkçe Yazıtlar Araştırması” (Merkezi Milletler Yayınevi, 2005), “Şincañ’ın Tarihi ve Kültürü Hakkında Genel Araştırma” (Merkezi Milletler Yayınevi, 2006) gibi eserleri, Rahile Dawut’un “Uygur Mazarları” (Şincañ Halk Yayınevi, 2001), araştırmacı İsrabil Yusup ile Anvar Kasım’ın “Garbi Yurt Yemek Kültür Tarihi” (Milletler Yayınevi, 2006), İsrabil Yusup’un

başkanlığında hazırlanan “Kusan Araştırması” (Birinci kısım, Şincañ Üniversitesi Yayınevi, 2008) adlı eserleri bu dönemdeki Uygur tarihi ve kültürü üzerine önemli çalışmalardır.

Genellikle, bu dönemdeki araştırma eserlerinde önceki dönemdeki Uygur tarihi araştırmasındaki esas meseleler üzerindeki daha çok aynı olmayan görüşler birleşerek Uygur tarihini sadece tarih açısından değil dil, tarih, arkeoloji, kültür açısından da bir birine bağlayarak araştırmak ortaya çıktı ve böylece tarihsel karşılaştırma esas olmaya başladılar. Bu dönemdeki Uygur tarihi araştırmasının en tipik özelliği olabilir.

Uygur tarihi ve kültürü hakkındaki araştırmalarda birkaç noktanın dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Birincisi Uygur tarihini diğer Türk boylarının tarihi ile birlikte ele almak gerekir. Uygur tarihini mutlaka diğer Türk boylarından Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar, Türk, Türkmen, Azeri, Tuva gibi boylar ve Moğol, Tacik gibi milletlerin de tarihi ile birlikte ele almak gerekiyor. İkincisi, Uygur tarihini çeşitli disiplinler arası çalışma ile araştırmak gereklidir. Uygur tarihini mutlaka dilbilim, arkeoloji, coğrafya, antropoloji gibi diğer sosyal bilimlerle bir arada değerlendirmek elzemdir. Üçüncüsü Uygur tarihinin araştırma dairesini genişletmek gerekir. Yani, Uygurlar tarihte geniş bölgelerde yaşamış olması nedeniyle Uygur tarihi araştırmalarının dairesini yalnızca Şincañ ya da Moğol bölgesinde değil, Kansu bölgesinde yaşamış olan Sarı Uygurlar, Hunan’de yaşamış olan Uygurlar ve Orta Asya’da yaşayan Uygurlar ile birlikte araştırmak gereklidir.

Kaynaklar

- KUTLUK, Ehmed Sulayman (2010), “Dölitimizde Uyğur Tarihi Tetkikatiniñ 60 Yiliğa Nezer” *Şincañ İctimai Penler Tetkikati*, S. 2.
- OSMAN Rehmet; ŞARAHMAN Halide (1993), *Uyğur Tarihiğa Ait Makaliler Katologi*, Ürümqi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- SARITEKİN, Eziz Atavulla (2004), “Uygurçe Neşir Kilingan Eserler Katologi, Ürümqi: *Şincañ Universiteti Neşriyatı*.
- TARİMİ Ehmet Mömin (2010), “Memlikitimizde Yeñi Devrde Uyğur Tarihiniñ Tetkik Kiliniş Ehvalı”, *Şincañ Universitisi İlmiy Jurnili*, S.3.
- Uyğur Tarihi-Medeniyiti Tetkikatiğa Dair Eserler Katologi*, (2000), Pekin: Milletler Neşriyatı.